

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SHODH VISHLESHAN

SPECIAL ISSUE

Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist- Chandrapur

February -2021

ISSUE No- (CCLXXII) 272

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Subodhkumar Singh

Principal

Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

Executive Editor:

Prof.T.S.Mane

Dr.Ravindra B.Shende

Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

- Cosmos Impact Factor (CIF)

- International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आत्मनिर्भर भारत अभियानात मराठीचे योगदान आणि संधी	प्रा.डॉ. जयश्री प्र. शास्त्री	1
2	विदर्भ का क्षेत्रवादी आन्दोलन, क्षेत्रीय असंतुलन की उपजः समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.श्रीनिवास पिलगुलवार	9
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	प्रा. तानाजी संभाजी माने	19
4	आधुनिक इतिहासलेखनाचे नवीन प्रवाह	प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर	23
5	भारतीय योग पध्दती व मानवाची रोगप्रतिकार शक्ति:आत्मनिर्भर भारताच्यासंदर्भात	प्रा. उत्तम रामचंद्र देउळकर	34
6	आत्मनिर्भर भारत : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे	40
7	कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थीनींच्या स्वःसंकल्पनेचा त्याच्या भावनिक बुद्धिमत्तेशी संबंध	प्रा. योगिता गोरे	48
8	IT-Base Best Practices in College Libraries	Leena N. Puppalwar	58
9	Expressionism in Mahesh Elkunchwar's <i>Old Stone Mansion</i>	Shrikant Niranjn Puri	62
10	The Theme of Patriotism in <i>Lashkar</i> by Mukul Deva	Alka A. Kulkarni	68
11	एकविसाव्या शतकात गृहव्यवस्थापणाचे बदलले स्वरूप (गृहव्यवस्थापनामध्ये स्वयंपाकघरातील गृहिणीची बदलती भूमिका)	प्रा.जयश्री जाधव	72
12	मराठी संत पंचकातील एकांतवास आणि जागतिक महामारीतील विलगीकरण	डॉ. पल्लवी ताजने	79
13	कापूस उत्पादन व विपणन व्यवस्थापन	प्रा.नितेश गुलाब जोगी	88
14	वस्तू व सेवा कराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा.कु. प्रिती दिलीपराव पोहाणे	93
15	वस्तू व सेवा कर आणि परिणाम	प्रा. कु. प्रियंका रमेश येडे	98
16	पिक विमा योजनेचा शेतकरी वर्गावर झालेला आर्थिक परिणाम	प्रा.विकास सुरेश दुमणे	102

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
प्रा. तानाजी संभाजी माने
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा. जी चंद्रपूर

गोपवारा:-

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही अगुणाच्या भारतीय लोकशाहीला नानाविध आव्हाने आहेत. त्यापैकी एक महत्त्वपूर्ण आव्हान म्हणजे राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचे आहे. समाजातील होत असलेले नैतिकतेचे अधःपतन, गरिबी, बेरोजगारी आणि राजकीय पक्षाची सत्तेची लालसा इ. कारण त्यास कारणीभूत आहेत. याचा दुष्परिणाम निवडणुका, राज्यविधिमंडळे, संसद, प्रशासन आणि पोलीस यंत्रणेवर पडत आहे. या समस्येवर मात करण्याची जबाबदारी प्रत्येक नागरिकांनी घेतली पाहिजे.

१) प्रस्तावना:-

भारतीय राजकारणातील वाढत्या गुन्हेगारीकरणाचे वर्णन अतिशय कमी शब्दात करावयाचे झाल्यास ते म्हणजे, "राजकारण हे बटमाशाचे अखेरचे आश्रयस्थान असते,"^१ असे करता येईल. एकीकडे आपण जगात 'सर्वात मोठी लोकशाही असलेले राष्ट्र' म्हणून भारताचा गौरव करतो, तर दुसरीकडे या लोकशाही समोर धर्म, जात, प्रांतवाद, भाषा, धराणेशाही, भ्रष्टाचार आणि राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण या स्वरूपाचे आव्हान निर्माण झाले आहे. याचा परिणाम असा झाला की, "प्रजासत्ताकाची सात दशके पूर्ण करणाऱ्या भारताची लोकशाही सुचकांकात गेल्या वर्षीच्या तुलनेत दहा अंकांनी घसरण झाली."^२ नागरी स्वातंत्र्य, राजकीय संस्कृती, लोकांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग, निवडणुकांमधील बहुविधता आणि प्रशासन या सुचकांकांच्या कसोट्याच्या आधारे हे मूल्यमापन केले जाते. भारताच्या या लोकशाही सुचकांकातील घसरणीला भ्रष्टाचार आणि निवडणुकांतील वाढता खर्च हे महत्त्वपूर्ण कारणे कारणीभूत आहेत. यामुळे भारताच्या राजकारणात गुन्हेगारीकरण या अपप्रवृत्तीचा मोठ्या प्रमाणात शिरकाव झाला आहे.

विद्यमान भारतीय राजकारणाचे अवलोकन केल्यास असे लक्षात येते की, केंद्रापासून ते स्थानिक पातळीपर्यंतच्या व्यवस्थेत राजकीय गुन्हेगारांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढला आहे. सामान्यतः १९७० च्या दशकापासून राजकारणात गुन्हेगारांचा महापूर आला, तेव्हापासून ही प्रक्रिया थांबलेली नाही. आज राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाने अक्राळविक्राळ रूप धारण केले आहे. कोणत्याही परिस्थितीत सत्ताप्राप्ती याला राजकीय पक्षाने अधिक महत्त्व दिल्याने निवडणुकीच्या काळात 'उमेदवारांचे चारित्र्य' पाहण्यापेक्षा त्यांच्यातील 'इलेक्टिव्ह मेरीट'लाच मोठ्या प्रमाणात महत्त्व देण्यात येऊ लागले. परिणामी राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढले. प्रस्तुत शोध निबंधात राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणामागील कारणे, त्याचे स्वरूप आणि त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

२) अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:-

i) भारतीय राजकारणातील वाढत्या गुन्हेगारीकरणाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

ii) भारताच्या राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

३) अध्ययनाची गृहीतकृत्ये :-

i) भारतीय राजकारणातील वाढत्या गुन्हेगारीकरणाला समाजाचे होत असलेले नैतिक अधःपतन, आणि निवडणुकांचे बदललेले स्वरूप राजकारणाचे झालेले व्यावसायीकरण आदी कारणे जबाबदार आहेत.

ii) भारताच्या राजकारणात गुन्हेगारीकरणाच्या प्रवृत्तीचा अधिक शिरकाव होत आहे.

४) तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन:-

i) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे काय?:-

गुन्हेगारी प्रवृत्ती ही संपूर्ण मानव जातीला कलंक तथा मारक मानली जाते. या दुष्ट प्रवृत्तीचा कोणत्याही क्षेत्रात शिरकाव झाला की, त्या क्षेत्राचा विकास खुंटतो आणि त्या क्षेत्राची अधःपतनाकडे वाटनाल होते. "सामान्यतः गुन्हा म्हणजे

कायद्याद्वारे निषिद्ध, सामाजिक दृष्टीने हानिकारक, नैतिक दृष्टीने दोषपूर्ण आणि राज्याद्वारे दंडित करण्यायोग्य मानवी वर्तन होय.”³ जर ही गुन्हेगारी संघटित स्वरूपात असेल तर त्याची हानिकारकतेची क्षमता कित्येक पटीने वाढते. या संघटित गुन्हेगारीमुळे जनसामान्यांचे सार्वजनिक जीवन दूषित होत आहे. या गुन्हेगारी स्वरूपाच्या टोळ्या या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समाजासमोर आव्हान बनू पाहत आहेत. सन १९८८ ला इन्टरपोलच्या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय मेळाव्यात संघटित गुन्हेगारीची पुढील प्रमाणे व्याख्या संमत करण्यात आली. ती अशी, “असा कोणताही उद्योग किंवा समूह जो सतत बेकायदेशीर कृत्यात मग्न असतो, त्याचा प्राथमिक उद्देश निव्वळ नफा गोळा करणे हाच असतो, ज्याला राष्ट्रीय मर्यादांची कसलीही चाड नसते अशांची गणना संघटित गुन्हेगारात करावी.”⁴ भारतीय राजकारणात गुन्हेगारी प्रवृत्ती ही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. सामान्यपणे जेव्हा राजकीय महत्त्वाकांक्षाची पूर्तता करण्यासाठी गुन्हेगारीचा आधार घेणे राजकारणाचे महत्त्वपूर्ण अंग बनते, तेव्हा त्या स्थितीला राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ही संज्ञा दिली जाते.

‘भारताच्या शासक वर्गाची राजकीय संस्कृती’ या विषयावर आयोजित १२व्या राजस्थान राज्यशास्त्र संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात डॉ.एल.एस.राठोड यांनी राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचा अर्थ सांगितला आहे. त्यांच्या मते, “गुन्हेगारांचे राजकीय पक्ष तथा संसदेसोबतच सर्व विधायी संस्थांमध्ये झालेला सरळ प्रवेश म्हणजेच राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होय.”⁵ याबरोबरच डॉ.राठोड यांनी राजकीय गुन्हेगारीकरण या संज्ञेत राजकीय प्रक्रिया आणि कामकाजाला प्रभावित करण्यासाठी गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि त्या संबंधित विविध मार्गांचा प्रयोग करणे याचाही समावेश केला आहे.

ii) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण:उदय व विकासाची कारणे:-

स्वातंत्र्यांतर काळात १९६७ला चौथ्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून खऱ्या अर्थाने राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाने डोके वर काढायला सुरुवात केली. प्रारंभी राजकीय नेते आपला प्रभाव वाढविण्यासाठी, निवडणुका जिंकण्यासाठी गुन्हेगारांची मदत घेत असत. आता मात्र प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या विविध गुन्हात आरोपी असणारे लोक राजकारणातील मोठ्या पदावर विराजमान झाले आहेत. या संदर्भात १४ व्या लोकसभेपासून ते विद्यमान १७ व्या लोकसभेत सहभागी झालेल्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीच्या राजकीय प्रतिनिधींच्या संख्येत सातत्याने असलेल्या वाढीचा संदर्भ देणे योग्य ठरेल. “गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीचे १४ व्या लोकसभेतील प्रमाण २४ टक्के होते, १५ व्या लोकसभेमध्ये ३० टक्के झाले. १६ व्या लोकसभेत मध्ये ते ३४ टक्के होते सध्याच्या लोकसभेमध्ये ते ४३ टक्के इतके आहे.”⁶

अ. क्र.	लोकसभेचा कार्यकाल	गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीचे प्रमाण
१	१४ वी लोकसभा	२४ टक्के
२	१५ वी लोकसभा	३० टक्के
३	१६ वी लोकसभा	३४ टक्के
४	१७ वी लोकसभा	४३ टक्के

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, १४वी लोकसभा ते १५वी लोकसभा दरम्यान लोकसभेतील गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीचे प्रमाण ६ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते. १५वी लोकसभा ते १६वी लोकसभा दरम्यान लोकसभेतील गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीचे प्रमाण ४ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते. तर १६वी लोकसभा ते १७वी लोकसभा दरम्यान लोकसभेतील गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीचे प्रमाण ९ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते. एकंदरीत भारतीय लोकशाही समोर राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचे आव्हान दिवसेंदिवस अधिक गडद होताना दिसत आहे. यासंबंधी इलेक्शन वॉचडॉग असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म ने २०१४ साली दाखल केलेल्या ५४३ खासदारांपैकी ५२१ खासदारांच्या शपथपत्राचे विश्लेषण केले आहे. “ADRने दिलेल्या अहवालात जवळपास ३३टक्के (५२१खासदारांपैकी)खासदारांवर खून, खुनाचा प्रयत्न, जातीय विघटन, अपहरण आणि महिला संबंधी गंभीर स्वरूपाचे फौजदारी स्वरूपाच्या गुन्हाची नोंद असल्याचे नमूद केले आहे.”⁹

राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाच्या उदय व विकासाची विविध कारणे आहेत. पहिले कारण म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेतील होत चाललेले नैतिक अधःपतन होय. भारताला स्वातंत्र्यप्राप्ती झाली त्यावेळेची समाजात असलेली

नैतिकता आणि सपास्थितीतील समाजात असलेली नैतिकता यात खूप मोठी तफावत आढळते. दुसरे कारण म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेत असलेली गरिबी, निरक्षरता आणि बेरोजगारीचे प्रमाण होय. भारतीय समाजव्यवस्थेत गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी मोठ्याप्रमाणात रुंदावत आहे. त्यामुळे गरीब मतदार हे आपले मत कनडीमोल किंमतीत विकण्यास पांगपुढे पाहत नाही. यासंबंधी राजगोपालाचारी १९६२ साली लिहिलेल्या 'लोकशाहीतील दोषावर' या आपल्या लेखात म्हणतात, "भारतीय जनता गरीब आहे आणि त्यामुळे लाचखोरीला सहज बळी पडू शकतेय अगदी एका दिवस पुढील इतके खाण्याचे पैसे दिले, तरी गरीब लोकांची मते मोठ्या प्रमाणावर विकत घेता येतात." ज्या राज्यात निरक्षरता, बेरोजगारी अधिक आहे त्याठिकाणी राजकारणाच्या गुन्हेगारीचे प्रमाण अधिक आहे, यामागे हेमुद्दा तथ्य आहे.

तिसरे कारण म्हणजे राजकीय पक्षांनी सत्ताप्राप्ती हे एकमेव लक्ष ठेवल्याने उमेदवारांचे चारित्र्य, अभ्यास, मंचटन कौशल्य, पक्षनिष्ठा आणि शिक्षण यासारख्या गुणांचे महत्त्व कमी होत आहे. याउलट त्या उमेदवारांची निवडणुकीत विजयी होण्याची क्षमता किती आहे ? त्याचा पक्षाला किती फायदा होतो ? याचा अधिक विचार केला जातो. या मागची पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी वैष्णव मिलन यांनी मांडलेल्या विचारांचा संदर्भ देणे योग्य ठरेल. त्यांनी 'भारतीय राजकारणाचे वाढते गुन्हेगारीकरण' या विषयावर सखोल अभ्यास करून 'व्हेन क्राईम पेज' या नावाचे पुस्तक लिहिले. यात ते म्हणतात, "खर्चिक निवडणुका, राजकीय पक्षांचा संस्थात्मक पातळीवरील दुबळेपणा आणि निवडणूक खर्चावर मर्यादा घालण्यासाठी केलेले पण निरुपयोगी ठरलेले नियम यांच्यामुळे स्वतःचा खर्च स्वतः भागू शकतील अशा उमेदवारांना प्राधान्य घ्यायला पक्षाने सुरुवात केली" यामुळे निवडणुकीत श्रीमंत, अतिश्रीमंत लोकांचा वावर अधिकाधिक वाढायला सुरुवात झाली.

चौथे कारण म्हणजे निवडणुका व राजकारणाचे बदललेले स्वरूप होय, कारण पूर्वी शांततेच्या मागिनी सत्तांतर घडवून आणण्याचा मार्ग म्हणून निवडणुकीकडे पाहिले जात होते. म्हणून निवडणूका या निःपक्ष, निर्भेड अशा वातावरणात पार पाडल्या जात. सद्यस्थितीत मात्र निवडणुका या खर्चिक-अतिखर्चिक होण्याबरोबरच निवडणुकीला हिंसाचाराचे गालबोट लागत आहे. याबाबत भा. ल. भोळे म्हणतात, "शांततामय पध्दतीने सत्तांतर घडवून आणण्याचा मार्ग असे लोकशाहीतील मुक्त व निर्भय वातावरणात पार पडणाऱ्या निवडणुकांचे वर्णन केले जाते. प्रत्यक्षात मात्र उमेदवार पळविणे, ठार मारणे, मतदारांना धाक दाखविणे. अशाप्रकारचे प्रमाण निवडणुकीमध्ये वाढत चाललेले आढळते." याबरोबरच पूर्वी राजकारणाचा समाजकारणाशी सांगड घातली जात होती. आता मात्र राजकारण व्यवसाय बनला आहे. त्यातील नेत्यांपासून ते कार्यकर्त्यापर्यंत प्रत्येक घटक हा व्यवसायिक बनत चालला आहे. व्यवसायिकता आली की त्यात स्पर्धा येणे हे स्वाभाविक आहे. निवडणुकीतील स्पर्धा या जीवघेण्या बनत आहेत. यामुळे राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होण्यास हातभार लागत आहे.

वरीलप्रमाणे राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाच्या उदय व विकासाची विविध कारणे सांगता येतात.

iii) भारतीय राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचे स्वरूप:-

गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना हाताशी धरून निवडणुका जिंकण्याचे कसब सर्वात अगोदर उत्तरप्रदेश आणि बिहारच्या नेतृत्वाने आत्मसात केले. काळांतराने याचा प्रसार भारतातील विविध घटकराज्यात झाला. राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाचा उदय आणि विकासाचे अध्ययन केल्यास त्याचे स्थूल स्वरूप लक्षात येते. त्यात राजकीय प्रतिनिधीकडून होत असलेला पैसा व मनगटशाहीचा वापर निवडणूक काळात वाढतो. याच आधारे निवडणूक जिंकण्याचा प्रयत्न केला जातो. सत्ताप्राप्तीनंतर राजकीय नेत्यांकडून गुन्हेगारी कृत्यांना मदत केली जाते. या नेत्यांकडून आवश्यकता भासली तर कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांच्या दैनंदिन कामकाजात हस्तक्षेप केला जातो आणि गुन्हेगारांना पाठीशी घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. सत्ताधारी नेत्यांचा प्रशासन यंत्रणांवर बचक निर्माण होतो परिणामी सत्तेवर असलेल्या राजकारण्यांची खुशामत करण्यात या संस्था व यंत्रणा धन्यता मानतात, यात विशेषतः पोलिस यंत्रणेचा उल्लेख करता येईल. "ज्यावेळी राजकीय नेते, गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि पोलिस यंत्रणा या तिन्ही घटकांचा समन्वय होतो, त्यावेळी राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होते." सद्यस्थितीत आपण पाहतो की, ज्यांच्या नावावर सरकारी दप्तरात खून, खंडणी, अपहरण यासारख्या गुन्हांची नोंद झालेली आहे. असे व्यक्तीही राज्यविधिमंडळ व संसदेवर रीतसरपणे निवडून गेले आहेत. यापुढचा टप्पा म्हणजे, "आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर त्यांनी प्रशासनातील सन्माननीय व प्रतिष्ठाप्राप्त पदावरही कब्जा केल्याचे पाहायला मिळते.

या वावरून असे म्हणता येते की, सद्यस्थितीत राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणानी जागाही गुन्हेगारांच्या राजनीतिकरणाने घेतली आहे.

एकंदरीत भारतीय राज्यव्यवस्थेत गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा झालेला शिरकाव हा लोकशाहीसमोर आव्हान बनू पाहत आहे. ज्यांच्याकडे मनी पावर, मसल पावर आहे, अश्यांचे राज्यव्यवस्थेवर वर्चस्व प्रस्थापित होत आहे. यामुळे निश्चितच लोकशाही तत्त्वाना तिलांजली देण्याचा प्रयत्न होईल. कारण ज्यांना कायद्याने शिक्षा देण्याची आवश्यकता आहे, अश्या गुन्हेगारीगारी प्रवृत्तीच्या प्रतिनिधींच्या हाती कायदा बनविण्याची सत्ता जाईल. तसेच निवडणुकीत पैसा गुंतवायचा आणि जिंकल्यानंतर तो पैसा मोठ्या प्रमाणात वसूल करायचा म्हणजेच 'सत्तेतून पैसा आणि पैश्यातून सत्ता' हे चक्र सुरू होईल आणि हे चक्र लोकशाही व्यवस्थेसाठी घातक ठरू शकते.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण रोखण्याच्यादृष्टीने उपाययोजना करण्यासाठी विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या. त्यापैकी महत्त्वपूर्ण समिती म्हणजे तत्कालीन भारत सरकारचे गृहसचिव एन. एन. व्होरा यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेली समिती (जुलै १९९३) होय. या समितीने अनेक शिफारशी केल्या. थोडक्यात, राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणामुळे भारतातील परिस्थिती गंभीर बनत चालली आहे. यावर उपाय शोधला जाऊ शकतो. मात्र त्यासाठी राजकीय नेते, राजकीय पक्ष, प्रशासकीय यंत्रणा आणि लोकशाहीचा आधार असलेला मतदार राजा यांच्या ठिकाणी प्रबळ इच्छाशक्ती असणे आवश्यक आहे. या सर्वांनी मिळून भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीत आलेल्या विकृती आणि अडथळे दूर करण्यासाठी जीवापाड प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

iv) निष्कर्ष:-

- i) सुरुवातीला राजकीय नेत्यांकडून निवडणूक जिंकण्यासाठी गुन्हेगाराची मदत घेतली जायची, आता मात्र प्रत्यक्ष राजकीय गुन्हेगारच सत्तास्थानी विराजमान होत आहेत.
- ii) राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणामुळे भारतीय लोकशाहीच्या विकास, स्थैर्यासमोर अडथळे निर्माण होत आहेत.
- iii) लोकशाहीत निवडणुका, मतदान, जनतेचे प्रतिनिधी, जनतेचे कल्याण याला खूप महत्त्व असते.परंतु राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणामुळे वरील सर्व घटकाचे महत्त्व कवडीमोल होते.
- iv) लोकशाहीला आणि मतदाराला गरिमा प्राप्त करून देण्यासाठी राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाचा नायनाट झाला पाहिजे. त्यासाठी सर्व भारतीय जनतेने आप-आपली जबाबदारी स्विकारणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची:-

- 1) <http://jagtapahatra.blogspot.com/2017/02/blog-spot>
- 2) <https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/india/democracy-is-in-danger/zone/articleshow/73612261-cms>
- 3) सुभाष काश्यप एवम विश्वप्रकाश गुप्त, 'राजनीति कोश', हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय,दिल्ली विश्वविद्यालय,दिल्ली २०११ पृष्ठ क्र.१००.
- 4) एन.के.सिंग, माधव मोंडेकर (अनु.), 'भारतीय राजकारणातील गुन्हेगारी व भ्रष्टाचार', मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे २०००, पृष्ठ क्र. ४९.
- 5) पुच्छयान जैन/बी.एल.फडिया, 'भारतीय शासन एवं राजनीति (राज्यो की राजनीति सहित)',साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा २००८, पृष्ठ क्र. ८६९
- 6) <http://prahaar.in/a-comprehensive-solution-to-criminal-politics/>
- 7) <https://indianexpress.com/elections/83-per-cent-lok-sabha-mps-are-crorepatis-33-per-cent-have-criminal-cases-adr-report-5647211/>
- 8) <https://www.weeklysadhana.in/archive/view/article/ramchandra-guha-black-side:20of-Indian-democracy>
- 9) किता क्र. ७.
- 10) भास्कर लक्ष्मण मोळे, 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपळपुरे अँड कं.पब्लिशर्स, नागपूर, २००३ पृष्ठ क्र. ५८७.
- 11) किता क्र.पृष्ठ क्र. ८६७.
- 12) किता क्र.पृष्ठ क्र.४८.